

BILJEŠKE O PITANJU IDEOLOGIJE

1. ZAŠTO SE PONOVO RAZVIJA RASPRAVA O IDEOLOGIJI?

Pedesetih i početkom šezdesetih godina u političkim naukama su postojali sve glasniji oni, koji su tvrdili da problem ideologije nema budućnosti i da se konačno na horizontu pokazuje »kraj ideologije«.¹ Možda nije pretjerano izraziti uvjerenje, da baš suprotno takvim predviđanjima nastaje nova era ideološke rasprave i promišljanja o ideologiji.² Sama naša sekcija svjedoči o činjenici da je internacionalna zajednica političkih znanosti svjesna značajna ideologije za političku teoriju i politički život.

Nemam namjeru istraživati subjektivne motive takva preokreta. Htio bih samo pokazati neke moguće izvore takvoga usmjerenja.

Ukratko, moglo bi se reći da društvena i politička praksa sama, kao i obično, najbolje presuđuje o važnosti problema ideologije, što je slučaj i u posljednje vrijeme.

1. U razvijenim kapitalističkim zemljama, uz koje je teza o kraju ideologije posebno vezana, unutrašnji problemi i proturječja sve se više izoštravaju i daju novi poticaj razvoju lijevih tendencija u nekoliko područja. Upr

¹ Danas je opće poznato da se teza o »kraju ideologije« vezuje uz autore kao što su A. Aron, D. Bell, S. M. Lipset itd. Vidi: R. Aron, »Fin de l'age ideologique?« u *Sociologica*, Frankfurt a. M. 1955, 219—233;

D. Bell, *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*, New York: The Free Press, 1960;

S. M. Lipset, *Political Man: The Social Basis of Politics* New York: Doubleday, Anchor Books, 1963. Za jedan raniji kritički stav prema ovakvoj tezi, vidi, na pr. C. W. Mills, »Letter to the New Left«, *New Left Review*, No 5, 1960 sada je ponovo štampano u izdanju: Ch. I. Waxman, *The end of Ideology Debate*. New York: Funk and Wagnalls, 1968, 126—140.

² Mogli bi se nabrojiti brojni radovi važnosti ideologije za suvremenu političku teoriju i praksu. Samo kao primjere spomenut ćemo: Radoslav Ratković, *Ideologija i politika* (2 izd. Beograd, Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka, 1974.), V. Mikešin »Marksizam i ideologija«, *Naše teme*, No. 12, 1965; Vučina Vasović, »Ideologija i demokratija«, *Gledišta*, No. 4, 1970; A. Bibić, *Ideologija, znanost, politika*, *Teorija in praksa*, No. 3—4, 1973; B. Pribičević, *Konec ideologije ali sumrak mitologije*, *Komunist*, Febr. 5, 1971, str. 16. Uvid u više naslova i jugoslavenskih i nekih stranih radova o tom pitanju može se dobiti u: Stane Kranjc, *Kaj je ideologija?* (Bibliografija tekstov o ideologiji), Univerza v Ljubljani — Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana 1971.

O problemu ideologije, sociologije znanja itd. vidi također npr. Kurt Lenk, *Ideologie, Ideologiekritik und Wissenssoziologie*, Neuwied und Berlin: Cuchterhand, 1967 (3 izd.), s opsežnom bibliografijom; Jean Meynaud, *Destin des idéologies* Etudes de science politique 4, 1961; J. J. Wiatr, *Czy zmierzach ery ideologii? Problemy polityki i ideologii w swiecie wspolczesnym* Warszawa: Książka i wiedza, 1966;

W. E. Connolly, *Political Science and Ideology*. New York: Atherton Press, 1967.

vo takva kretanja ponovo su oživjela ideološku raspravu i raspravu o ideologiji.

Nastajanje novih antipozitivističkih tendencija u društvenoj i političkoj znanosti dovelo je u pitanje postojeće discipline uključujući tezu o kraju ideologije. Problem ideologije koji nije u stvari nikada bio izgubio na svojoj aktualnosti postajao je sve očitiji, a sada postaje »kindergarten fact«.³

2. Ukoliko se teza o kraju ideologije odnosila eksplicitno ili implicitno na marksizam (a neke nazadne deformacije u iskustvenom marksizmu nije bilo teško kritizirati), rastući interes za marksizam, ne samo u zemljama s tradicionalnim socijalističkim pokretima, već i u nekim zemljama u kojima po tradiciji nije bilo većeg interesa za socijalističke ideologije, sam je opovrgao spomenuta predviđanja. S druge strane promjene u društvenoj strukturi, znanstveno-tehnološka revolucija, proširenje obrazovanja etc. postavljali su i postavljaju problem promjena ideologije u socijalističkim zemljama, socijalističkim i drugim progresivnim pokretima. Potrebe za iznalaženjem specifičnih putova socijalističke izgradnje, potreba za novim rješenjima starih i novih proturječja unutar socijalističkih društava postavile su u središta pitanje promjena ideologije, pružajući nove elemente kroz naučna istraživanja i prilagođavajući se novim potrebama daljeg razvoja socijalističke demokracije. To daje novi poticaj ideološkoj raspravi u socijalističkim zemljama i u međunarodnim progresivnim demokratskim pokretima. Ovaj proces također poriče bilo kakve pretenzije na monocentriističke izvore socijalističke ideologije i uspostavlja novi način ideološke rasprave u suvremenim lijevim pokretima.

3. Politika nesvrstanosti,⁴ problemi odnosa između onoga što se naziva Jugom i Sjeverom ne čine nužnim princip nacionalne nezavisnosti, jednakih prava samo u sferi političkih odnosa, već također ono što je od osobite važnosti u ekonomskom području. To daje novu težinu problemu jednakosti i razvoja kao odlučnog dijela filozofije međunarodnih odnosa. Time također postaje urgentan nov pristup problemu kulturnog identiteta pojedinih naroda, njihovom specifičnom načinu života, mogućnostima komunikacije, vlastitom znanstvenom razvoju, etc. S druge strane nastaju nove potrebe za suradnjom između razvijenih i nerazvijenih, između zemalja s različitim društveno-političkim sistemima, u području znanosti i kulture, novih ekonomskih odnosa etc.

4. Potreba za sve većom međunarodnom cirkulacijom materijalnih dobara, ideja i ljudi uključuje nove probleme ideološkog karaktera. Ne može se očekivati da će takva potreba automatski odstraniti različite interese koji su stvarno prisutni u tim područjima u suvremenom svijetu, ali nameće ono što je dosjetljivo nazvano »odgovornom ideologijom«⁵ ili odgovornom raspravom o pitanju ideologije. Odgovorna rasprava o ideologiji uključuje između ostalog, slijedeće elemente:

³ Izraz koji upotrebljava Mills u smislu sasvim očite činjenice. Millsov izraz u citiranom članku: izd. Ch Waxman cit. str. 131: »Sasvim je očita činjenica da je svaka politička refleksija koja je potencijalno od općeg značenja *ideološka*: u okviru ideologije kritiziraju se ili odobravaju politika, institucije i ljudi od moći.«

⁴ O politici nesvrstavanja, njezinoj biti i funkciji vidi npr. Edvard Kardelj, *Zgodovinske korvine neuvršćenosti* Ljubljana: Komunist, 1975.

⁵ W. E. Connolly, cit. str. 117 ff.

- a) Upoznaj sebe i druge!
- b) Imperativ hitne potrebe ideološkog obnavljanja u skladu s uvjetima pojedinih društava.
- c) Imperativ oživotvorenja vrijednosti društvenog, ekonomskog, političkog i humanog razvoja u obnavljanju ideologije.
- d) Imperativ za razvijanje ideoloških rasprava koje se vode na nov način koji bi odgovarao potrebi intenziviranja procesa emancipacije naroda te potrebi za kooperacijom i integracijom njihovih napora.

2. IDEOLOGIJA I VRIJEME

Iz onoga što je do sada rečeno nesumnjivo slijedi da postoji bliska veza između ideologije i vremena. Ako bacite pogled na naslove i podnaslove knjiga i članaka, lako ćete se uvjeriti u to. O vremenu se eksplicitno govori u ovakvim formulacijama »doba ideologije«, »ideologija i povijest«, a povezuje se vrijeme s ideologijom i u negativnom smislu »ideologija nema povijesti«, ili se govori o »kraju ideologije«, o »vječnosti ideologije«. Vremensku dimenziju, međutim, nije potrebno eksplicitno istraživati, jer je ona sadržana implicitno u vremenskoj združenosti ideoloških problema. Mi mislimo na vremensku dimenziju kada govorimo o ideologiji u vezi s događajima, odnosima i procesima koji daju ideologiji poseban povijesni pečat. »Socijalizam«, »klasna ideologija«, »nova ljevica«, »liberalizam«, »ideološka borba« ili »ideološki detant« — sve se to odnosi direktno na vremensku dimenziju, svi ti nazivi su povezani s vremenom, koje na taj način postaje »društveno« i možemo dodati »političko« vrijeme. Da, sam koncept ideologije ima, kao što je dobro poznato, atemporalnu dimenziju⁶ barem od Baconove teorije idola do racionalističkih izumitelja toga termina (Cabanis, Destut de Tracy), preko Marxove kritike »Njemačke ideologije« a moramo dodati »robni fetišizam«⁷ Lenjinovu teoriju ideologije⁸ i Gramscijevu »hegemoniju«,⁹ Mannheimovu sociologiju znanja⁹ do suvremenih upotreba i zloupotreba toga termina.¹⁰ Postoje različita gledanja na odnos između ideologije i povijesti:

- a) Ideologija je imala povijest, ali nema budućnosti;
- b) Ideologija je suvremeni fenomen povezan s klasnim društvom.
- c) Kraj ideologije ne može se sagledati u budućnosti, ali možemo predvidjeti kraj ideoloških konflikata.
- d) »Ideologija nema povijesti«.

Posljednja tvrdnja je posebno dobro poznata jer se odnosi na glasoviti odlomak iz *Njemačke ideologije* Marxa i Engelsa,^{10a} (koju je u posljednje

⁶ Uvid u problem ideologije može se dobiti iz npr. Kurt Lenkove »Problemgeschichtliche Einleitung«: Kurt Lenk itd.

⁷ O vezi Marxova koncepta ideologije i njegove kritike robnog fetišizma, vidi, Richard Lichtman, »Marx' Theory of Ideology«, *Socialist Revolution*, No. 1, 1976, str. 37.

⁸ Lenjinov doprinos teoriji ideologije zaslužuje vrlo detaljnu analizu, kako s materijalističkog stajališta, tako i u odnosu na terminologiju. Može se spomenuti, samo kao primjer, Lenjinovo djelo *Što da se radi?*, s naglaskom na utjecaju njegove upotrebe termina »ideologija«, vidi V. I. Lenjin Polnoe sobranie, sočinenij, TOM 6, 5 izd, Moskva 1959, str. 39.

^{9a} Vidi npr. A. Gramsci, *Note sul Machiavelli...*, Roma: Editori Riuniti, 1971, *passim*.

⁹ Karl Mannheim, *Ideologie und Utopie*, 3 verm. Auflage, Frankfurt, a. M. 1952.

¹⁰ O upotrebi ovog termina može se naći korisna bibliografska informacija kod W. A. Mullins, »On the Concept of Ideology in Political Science«, *APSR*, Vol. 66, str. 498—510. Vidi također Giovanni Sartori, »Politics, Ideology, and Belief Systems«, *APSR*, Vol. 63 (Juni 1969).

^{10a} Karl Marx, Engels, *Werke*, Berlin Dietz Verlag, 1959, Band 3, str. 27

vrijeme reinterpretirao L. Althusser.¹¹ Da li *historijski* materijalizam poriče povijesnost vremenskom karakteru ideologije? Bilo bi doista paradoksalno interpretirati spomenuti odlomak u tome smislu. Na isti način bilo bi nedijalektički odijeliti značenja ideologije, tj. ideologije u općem smislu, koja navodno ne bi imala povijesti, i posebnih oblika ideologija koji bi imali svoju vlastitu povijest.

Tvrđnja da ideologija »nema povijesti« može sadržavati bar slijedeće implikacije, po mojem mišljenju:

- Ideologija se ne može razumjeti kao odijeljeno carstvo bivstvovanja, već samo u odnosu na totalnu društvenu strukturu i povijest;
- Ideologija je mrtva, kada osnovni društveni interesi kojih je ona izraz prestaju biti stvarni (u hegelijanskom smislu *wirklich*);
- Ideje po sebi ne mogu biti jedini ili glavni izvori povijesnoga razvitka, one to mogu biti samo u odnosu na određene društvene snage.

Iz svega toga proizlazi da nas tvrdnja »ideologija nema povijesti« ne oslobađa od potrebe za istraživanjem triju dimenzija vremena i ideologije: ideologija i prošlost, ideologija i sadašnjost, ideologija i budućnost. Glavna vremenska dimenzija je budućnost, usprkos interpretacijama koje su tome suprotne. Problem ideologije je bio i ostaje povezan s »futurološkom« perspektivom. Ona ima interes u prošlosti utoliko ukoliko je prošlost prisutna u sadašnjosti, a sadašnjost u budućnosti. Ideologija je povezana s budućnošću čak i kada je protiv nje i kada poriče budućnost. Prirodno, ona je povezana s budućnošću, ako je ideologija društvene, klasne i nacionalne emancipacije. Razvoj te »futurističke« dimenzije ideologije je od odlučne važnosti za suvremeno društvo i suvremeni svijet.

3. GRANIČNI PROBLEM

Iako postoji u osnovi suglasnost da je problem ideologije od velike važnosti za suvremenu društvenu teoriju i političku praksu, još je prilično proširena nejasnost oko osnovnog značenja samoga termina. Čak i oni koji se identificiraju s marksizmom, veoma različito određuju sadržaj toga termina. Općenito govoreći, postoje dva temeljna značenja »ideologije«, od kojih oba sadrže različite implikacije u odnosu na obuhvatnost termina. Prvo, postoji pojam, koji se manje više zasniva na Marxovim tekstovima, a ima značenje »obrnute«, »lažne«, »iskrivljene« svijesti povezane s pojedinačnim interesima. Drugo, ideologija se identificira sa složenijim sistemima ideja, koji su u funkciji interesa grupe (klase), a te ideje su lažne ili istinite. Postoji više razloga za prihvaćanje drugoga, širega koncepta. Jedan od razloga je da sam Marx¹² nije bio dosljedan u upotrebi toga termina, a da ne spominjemo daljnju upotrebu u marksističkoj tradiciji, da se za sada zadržimo samo na tome. Lenjin je bio sasvim eksplicitan u upotrebi termina »socijalistička ideologija« uporedo s pojmom »buržoaska ideologija«,¹³ u tom širem smislu upotrebljavala

¹¹ L. Althusser, »Ideologie et appareils ideologiques d'Etat« (Notes pour une rescherche), *La Pensée*, No 151 (Maj-juni 1970) str. 3—33.

¹² Razlika između Marxove upotrebe ovog termina u *Njemačkoj ideologiji* i u *Prilogu kritici političke ekonomije*, naglašavana je od strane nekoliko autora.

¹³ V. I. Lenjin, cit.

ga je Rosa Luxemburg¹⁴ a također i Antonio Gramsci je bio sasvim eksplicitan u razlikovanju »ideologija povijesno organskih koje su potrebne određenoj organskoj strukturi i ideologija arbitrarnih, racionalističkih željnih«. ¹⁵ Drugi argument u korist ove šire upotrebe je u tome da je ona, kako se čini, prihvaćena od većeg dijela suvremene i političke znanosti, koja ima tendenciju da terminu da neutralno (a ne a priori umanjujuće) značenje. ¹⁶ Posljednje, ali ne najmanje važno, termin se sve više i više upotrebljava u svakodnevnom političkom jeziku. Termin ideologija je u tome smislu širi nego termin utopija, on može biti oboje i lažna i istinita svijest, uži je od termina svijest, a može biti elastičan ili krut, racionalan ili iracionalan ili kombinacija obojega itd. Ukratko, definira se grupnim, uglavnom klasnim, interesima. Iz toga također slijedi da ideologija sadrži deskriptivne i preskriptivne elemente, da je ona indikativna i normativna i da ima kognitivna i vrijednosna značenja. Ako ideologija može biti zastrašujuća, ona također može biti humanistička, ako može biti orijentirana na *status quo*, ona također može biti usmjerena na promjenu i društvenu transformaciju. Od krucijalne važnosti za političku znanost su one ideologije koje »organiziraju« ljudske mase, formiraju teren na kojem se ljudi kreću, postaju svjesni svog položaja, bore se«. ¹⁷ U tome smislu i kroz takvu djelotvornu funkciju ideologija je blisko vezana uz povijesni proces.

4. IDEOLOGIJA I DRUŠTVENO-EKONOMSKI ODNOSI

U raspravama o ideologiji, a posebno u utvrđivanju izvora ideologije, može se naići na neke jednostrane pristupe koji nisu u stanju otkriti cjelovitu prirodu ideologije. Jedan od tih pristupa naglašava samo ili pretežno psihološki sadržaj ideologije, njezine subjektivne motivacijske izvore i subjektivnu strukturu, potcjenjujući tako objektivne, društveno-ekonomske i političke aspekte koji doista oblikuju specifičan sadržaj ideologije u određenoj historijskoj epohi. S druge strane možemo se susresti s pogledima koji bi se mogli nazvati ekonomističkim, a koji potcjenjuju mnogodimenzionalnu prirodu ideološkog fenomena, naglašavajući samo ili najviše ekonomski determinizam u oblikovanju ideološke svijesti. Oba pristupa problemu ideologije nisu bez značenja, posebno u onome što izriču o nedostacima suprotnoga pristupa. Istina je da se fenomen ideologije ne može razumjeti bez istraživanja složenog psihološkog mehanizma, kroz koji se oblikuje grupna svijest. Problem prirode stereotipa, formiranja stavova, društvenih percepcija emocija i učenja je od bitne važnosti za ideologiju određene grupe. Ali, s druge strane ako se društveno politički mehanizmi hoće razumjeti dublje i obuhvatnije, društveno ekonomski odnosi društva kao faktora ideološkog stvaranja i utjecaja moraju se uzeti u razmatranje. Taj društveno-ekonomski aspekt ideologije ne treba istaknuti samo nasuprot psihologističkom pristupu, već također u odnosu na pristup koji operira terminom tzv. »ideološkog državnog aparata«.

¹⁴ R. Luxemburg, *Gesammelte Werke*, Berlin: Dietz, 1970 ff *passim*.

¹⁵ A. Gramsci: *Il materialismo storico e la filosofia di Benedetto Croce*. Roma: Editori Riuniti, 1971, str. 57.

¹⁶ R. Ratković: *Politika i ideologija*, p. R. Lane, *Political* New York: Free Press, 1962, str. 14–15; Jerzy J. Wiatr, *Czy zmierzch ery ideologii?*, str. 96 itd. F. M. Burlackij, *Lenin Gosudarstvo*, Politika, Moskva: Nauka, 1970, str. 56.

¹⁷ Gramsci *ibidem*.

ta.¹⁸ Naravno, nitko ne poriče ideološku ulogu države u suvremenom društvu, ali ako se glavni činioci direktno ideološkog formiranja *terminološki* svedu na ideološki *državni* aparat, suočeni smo s problemom demarkacione linije između države i društva, a to je jedan od krucijalnih aspekata svake političke teorije. Prema tome, po mojem mišljenju, pitanje je da li je preporučljivo supsumirati pod određenje »ideološkog državnog aparata« npr. obitelj, obrazovne i kulturne institucije etc, premda smo svjesni, općenito govoreći, rastuće uloge države u tim područjima. Ali takva upotreba termina pokazuje, čini se, dublji problem pojmovne prirode, točnije ističe pitanje uloge društveno-ekonomskih odnosa, odnosa proizvodnje ne samo kao vanjskog faktora ideološkog utjecaja, već kao unutrašnje snage političkog oblikovanja.¹⁹ Ne mora se biti marksist da bi se shvatilo kakvu ulogu »radni život« ima u društvenom obrazovanju radnika, ne samo na radnom mjestu, nego i van njihovih profesionalnih interesa. Implikacije »radnog života« su još dublje, ako se o njemu misli o kontekstu cijele ekonomske strukture društva u kojem su suprotnosti proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje od krucijalne važnosti ne samo za proizvodnju društvene svijesti. Pitanje odijeljenosti (di Trennung)²¹ radnika od njihovih sredstava za proizvodnju, od uvjeta i rezultata njihova rada jeste jedan od važnih elemenata i teorije ideologije i oblikovanja društvene svijesti. Ili ako to formuliramo u pozitivnom smislu: pitanje kako prevladati tu odijeljenost, kako ponovo integrirati rad i uvjete rada, jedno je od centralnih pitanja političke teorije, a istovremeno to je jedan od središnjih problema političke prakse.²² Ako su radnici na svojim radnim mjestima i u široj radnoj okolini u podređenom položaju, a njihov rad sveden na neke pojedinačne, parcijalne radne operacije, ako nemaju djela u donošenju odluka na razini tvornice ili drugih osnovnih radničkih institucija, ako su oni samo izvršioци odluka koje su donijeli daleki centri ekonomske moći, tada je teško očekivati da će se njihova samosvijest dokazati u drugim sferama političkog i društvenog života. Ako, s druge strane radnik doista ima stvarnu riječ u globalnim problemima, to utječe na uvjete rada i na sudbinu rezultata njegova rada, a to će vjerojatno utjecati na njegove stavove i ponašanje u političkom procesu. To je razlog, po mojem mišljenju, da se teorija o suvremenoj demokraciji ne može ograničiti na rasprave o ideološkom državnom aparatu, koji u stvari postaje sve značajniji do tog stupnja da prodiere, različitim društvenim učincima, u ekonomsku i druge društvene sfere. Ona ne može isto tako izbjeći bavljenje pitanjem koliko su društveno-ekonomski odnosi sami *locus nascendi stvaranja* i reprodukcije ideološke svijesti. Uz termin »državni ideološki aparat« ako za sada prihvatimo taj naziv, mogli bi se

¹⁸ Ovaj pojam ima centralnu ulogu u navedenom Althusserovom članku (Vidi bilješka 11, *supra*)

¹⁹ Ovo je izričit cilj, odnosno prešutni smisao brojnih radova o *samoupravljanju* u Jugoslaviji. Ovo je sadržano u Marxovoj teoriji komune i udruženog rada, u Lenjinovim pogledima na državu i revoluciju, u Gramscijevoj teoriji »radničke demokracije« itd. U najnovijim diskusijama o ideologiji mnogi autori naglasili su unutarnju povezanost između socio-ekonomskih odnosa i oblikovanja (stvaranja) ideologije; vidi na pr. Pierre Riboulet »Quelques'a propos de la lutte des classes dans l'ideologie«, *L'homme et société*, br. 35—36, 1975, str. 187—197; R. Lichtman, »Marx's theory of ideology«, *cit.*

²⁰ R. tane. *opicit.*, pp. 228—229.

²¹ O značenju pojma »Trennung« (odvajanje) u društvenom razvoju vidi K. Marx *Grundrisse*, Berlin: Dietz, 1953, str. 389, (također od Ribaouleta, *op. cit.*)

²² Konceptija reintegracije (udruživanja) rada i uvjeti proizvodnje središnja su tema Marxove teorije socijalnog razvika. Vidi: K. Marx-F. Engels, *Izabrana dela*, II. svezak Ljubljana, CZ 1971, str. 612., K. Marx, *Kapital*, III. Beograd, Kultura 1948, pp. 369—370. Vidi također: E. Karđelj: Protislovja družbene lastnine v sodobni social. družbi, Lj. DZS 1972.

predložiti neki dodatni termini koji bi, čini se, bolje odgovarali složenom svijetu ideološkog formiranja. Ovaj aspekt rasprave o ideologiji postaje od osobitnog interesa ako ga postavimo u kontekst rastuće koncentracije i centralizacije ekonomskog života rastuće uloge transnacionalnih korporacija u suvremenskoj svjetskoj ekonomiji i politici i u ekonomiji i politici pojedinih zemalja, ako ga promatramo u kontekstu potrebe za daljom integracijom proizvodnih snaga s jedne strane, i potrebom za daljim razvitkom društvene, političke, ekonomske i kulturne emancipacije s druge strane.

Sve to govori u prilog određenih modifikacija upotrebe nekih termina, koji su od odlučne važnosti u raspravi o ideologiji. Prije svega, postavlja se pitanje da li je sada opće prihvaćeni termin »politička socijalizacija« opravdan u odnosu na jasno izraženi problem ideološkog formiranja. Kakav je u stvari odnos između »političke socijalizacije« i »(političke) ideologije«? Nije li opsežna suvremena literatura o problemu političke socijalizacije dodatni argument našoj hipotezi da smo suočeni s novim valom eksplicitne ili implicitne rasprave o problemu ideologije? I nisu li neki otvoreni problemi u raspravi o političkoj socijalizaciji povezani s potcjenjivanjem ili zanemarivanjem značenja povijesne dimenzije društveno-ekonomskog, »radnog života« za političko obrazovanje?

Drugo, rastuća uloga državnog aparata u ideologiji doista postavlja u središte problem birokratizacije ideološke sfere. S druge strane, uloga države u toj sferi ne može se *apstraktno* poreći, već se mora procjenjivati prema konkretnim funkcijama koje »državni ideološki aparat« ispunjava u određenom društvu ili na određenom stupnju povijesnog razvoja. Ona može poslužiti kao faktor prevladavanja ili barem ograničavanja drugih moćnih i otuđenih izvora ideološkog utjecaja i dominacije.

Treće, mi mislimo, da je termin »državni ideološki aparat« preuzak da bi obuhvatio sve bitne nosioce procesa ideološkog formiranja. Ne može se cijeli *politički* aparat svesti na *državni* aparat. Ideološki državni aparat je samo vrsta političkog aparata, dok su drugi politički aparati npr. političke partije. Prema tome, umjesno je napraviti distinkciju između ideološkog *državnog* aparata i ideološkog *političkog* aparata koji ima šire značenje. Uz tu distinkciju moglo bi se predložiti uvođenje daljih analognih određenja (kulturnih, obrazovnih, komunikacijskih itd. ideoloških aparata) uz dva ograničenja, međutim: sam termin aparat je preuzak da bi obuhvatio takve iskusvene činjenice društvenog života kao što su »primarne grupe«, a previše je formalan da bi uključivao sve procese koji se odvijaju unutar tih aparata.

Četvrto, termin »državni ideološki aparat« ne uključuje — to mu je jedan od najvećih nedostataka — ulogu društveno-ekonomskih odnosa kao osnovni bitan element ideološkog formiranja (time ne previđamo činjenicu da on pretpostavlja klasnu borbu).²³

Peto, insistiranje na ulozi društveno-ekonomskih odnosa u formiranju ideološke svijesti sadrži dvije dalje implikacije: ono je relevantno za političko

²³ Valja naglasiti da citirani članak svakako ima važnosti što se vidi u inzistiranju na problemu generalne teorije o ideologiji; o ulozi klasne borbe na ideološkom polju; o rastućoj ulozi obrazovnog sistema u procesu ideološkog formiranja itd. Ipak, njegov pristup problemu ideologije odviše je pod utjecajem njegova zanemarivanja dometâ teoretskih i praktičnih problema što proizlaze iz Marxove kritičke koncepcije »političke države« i »odumiranja« države.

obrazovanje u »prelaznom« periodu;²⁴ može biti od pomoći u poticanju na dalje razmatranje kretanja koncepcija o ideološkom formiranju.

Šesto, uloga društveno-ekonomskih odnosa ne smije se izolirati od drugih bitnih faktora oblikovanja ideološke svijesti.

Preveo s engleskog:
Hido Bišćević

---

²⁴ Iz ovog je razloga, prema našem mišljenju, koncepcija socijalističkog *samoupravljanja* od velikog značaja za razvoj novog pristupa problemima političkog obrazovanja.